

УДК 811.111'42

Фоміна С. Б.,
кандидат філологічних наук,
Харківський національний
економічний університет
імені Семена Кузнеця

СЕМАНТИКО-КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТУ “TIME” В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ ФАНТАСТИЧНОГО ЖАНРУ

У сучасній лінгвістиці зберігається актуальність дослідження проблеми моделювання мовної картини світу, зокрема, втіленої у художньому мовленні, що дозволяє глибше вивчити роль мови у формуванні ментальності, окреслити набір мовних засобів реалізації базових концептів, їхній взаємозв'язок у структурі художнього цілого.

Дослідження тексту як результату мовлення є актуальним чинником, а також дозволяє дослідити різноманітні мовні явища, особливості вживання мовних знаків, які існують у мовленні.

На думку А. Папіної, простір художнього тексту являє собою образну модель дійсності й завжди зумовлений авторською настановою й жанром [3, 223].

У семантичному просторі художнього тексту слова здатні замінювати один психічний зміст іншим, поширювати значення ключової лексичної одиниці. Цей процес передбачає й експліцитність, й імпліцитність, тобто дефініційні значення й елементи смислу як чинників свідомості.

Об'єктом розвідки є концепт *TIME*, який становить цілісну структурно-смислову єдність в мовній та авторській моделі світу на матеріалі роману Г. Уеллса “Машина часу”.

Мета статті – дослідити семантико-когнітивні особливості репрезентації концепту *TIME* у мовній та художній картині.

Реалізація поставленої мети передбачає виявити лексико-семантичні засоби концептуалізації часу.

Окремий інтерес становлять універсальні концепти, яким притаманні емотивність, конотації в мові, до яких належить і концепт *TIME*. Деякі питання щодо природи й вербалізації часу в лінгвістиці, його місця в системі світосприймання людини частково висвітлили відомі лінгвісти В. Еванс [9], Дж. Лакофф [11], В. Мокієнко [2], В. Ужченко, Д. Ужченко [6], О. Яковлева [8].

Феномен часу – предмет вивчення багатьох наук і складова багатьох мистецтв. Час відіграє велику роль як у житті суспільства так і в житті окремої людини. Люди різних епох та країн по різному оцінювали й уявляли час. Один з найдавніших міфів про час – грецький міф про Кроноса, коли цей бог керував світом. Син Урана (Неба) і Геї (Землі), Кронос відчував величезний страх перед пророкуванням, що він загине від рук власних дітей. Отже, він ковтав своїх дітей відразу ж після їх народження. Дружина Кроноса, Рея, зуміла врятувати лише Зевса, загорнувши в пелюшки камінь. Подорослівши Зевс і привів вирок у виконання – скинув свого батька з Олімпійських висот у підземне царство

Тартар. Культ Кроноса був особливо популярний в Олімпії та Афінах, де в його честь влаштовували веселі святкування – крони. За співзвучністю з давньогрецьким словом “хронос” – “час”, Кроноса стали почитати саме як бога Часу. Час може “пожирати”, а у свою чергу, ми “вбиваємо його” [2, 9]. М. Маковський на матеріалі індоевропейських мов зазначає, що поняття часу часто співвідносне з поняттям місця [1, 91].

Лексема часу “*tid*” у давньоанглійській мові позначала період часу чи дії; у середньоанглійській лексема набула написання “*time*” і додалося синонімічне значення “*space*” (*простір*), яке утворювало один синонімічний ряд зі словом *time*. Етимологічне вивчення часу доводить не лише об’єктивність існування категорії часу, але й семантичні зв’язки часу з простором та рухом, а також з низкою інших явищ дійсності, зокрема природи, релігії [10, 1479; 12, 3146 – 3147].

Час може бути вербалізовано лексемами різних частин мов: іменниками (*time, moment, summer, childhood, century*), прикметниками (*eternal*), прислівниками (*intheevening, forever*), дієсловами (*getold*) та ін. Статус ключових мають такі темпоральні лексеми: *time, moment, minute, hour, day, morning, afternoon, evening, night, year, winter, spring, summer, autumn, life, childhood, youth, oldage, history, millennium, eternity*. Підтверджено збіг ядерних лексем концепту *TIME*, закріплених у словникових джерелах, з лексемами, уживаними в поетичній мові авторів, але певний темпоральний інтервал представлено не лише експліцитно, а й імпліцитно – без залучення “часоназв”, за допомогою вербалізації асоціацій: “start of the morning” – sunrise, “night” – the stars, the moon.

Категорія часу розгалужено і досить повно представлена в мовах великою групою стійких сполучень і приказок, при інтерпретації яких ми розкриваємо їх культурно-національний сенс і характер.

Темпоральна орієнтація може описуватися за допомогою показників просторової орієнтації: минуле – позаду, а майбутнє – попереду: “минулий день, вчорашній день, завтрашній день”, при цьому новий зміст вміщується у відомому вже “оболонку”: “lost time is never found again”, тобто минуле необоротне, а “Distantfuture” [13] – невідоме.

Кажучи про час, ми співвідносимо його з подіями:

– про короткочасні або найближчі події: “innotime”, “inatwink” – тобто дуже швидко.

– про довготривалі події: “for donkey’s years” – тобто дуже довго. “I haven’t seen you for donkey’s years”.

– про неочікувані й очікувані події: “the time is ripe” – тобто час прийшов, термін прийшов.

О. Потєбня відносить вислови типу “коли камінь почне плавати, а хміль тонути”, “як виросте трава на помості” до випадків метонімічного позначення часу [5, 214], англійським еквівалентом можемо вважати: “Till Doomsday” або “Till Kingdom come” – тобто занадто довго.

Час сприймається як рух у просторі, час *йде*, *втікає* і його потрібно неупустити, з іншого боку, ми спостерігаємо за рухомим часом, рухаємося із

минулого в майбутнє, причому, цей рух може бути як дуже швидким, так і повільним, плавним: “у гонитві за часом, що втікає”, “йти в ногу з часом” [7, 41], час “тече”, “тягнеться” таким чином, раз ми рухаємося в часі і рухається час, то, щоб попасти в майбутнє, треба квапитися, і деколи життя минає в гонитві “за часом, що втікає”: “timeismotion” або “timeflies”.

Час може бути коштовним ресурсом, коштовною річчю, час можна “витратити” марно або розумно “вкласти”, “подарувати” і навіть “виграти”, він незворотний, його неможливо повернути як назавжди втрачену річ або витрачені гроші. У основі метафори “Time is money” – розуміння часу як ресурсу – така концептуальна метафора містить в собі й спосіб взаємодії з об’єктом, тобто час можна витратити (to spend / waste time), берегти (to save time) тощо. Тобто в такій метафорі закодований спосіб відносин з часом. Вона означає, що ми відносимося до часу як до дуже коштовного і обмеженого ресурсу. Час можна витратити як гроші проте, час має більшу цінність ніж гроші: “lost time is never found again”, тобто втраченого часу не повернути.

Час в мовній картині світу мислиться як людина: він не чекає, може квапити, може володіти людськими здібностями, містичною силою: “time works wonders”, тобто подібний всемогутньому магу, “time cures all things”, тобто кращий цілитель: “time is a great healer”.

Час також може мати емоційно-ціннісне забарвлення: він може бути добрим і злим, може бути навіть жорстоким і безжальним. Час може бути сприятливим і несприятливим: “have a rough time”, “have a fine time”.

Час дає людині шанс, можливість управляти своєю долею, також існує низка приказок, підтверджуючих доцільність використання сприятливого часу, що дає реалізацію будь яких або можливостей: “Take time by the forelock”; “When you know even for a moment that it’s your time then you can walk with the power of a thousand generations” [13].

Час мислиться як рідина – він тече, як вода: “a lot of water has flown under the bridge since we last met”, поточна і необоротна назад вода тотожна незворотному потоку часу. Ймовірно, є зв’язок походження даних зворотів із використанням в давнину водяного годинника. Один з прадавніх засобів вимірювання часу був заснований на кількості витікаючої води, за допомогою так званого “водяного годинника” [2, 27], тому час може “витекти”.

Часовий період також мається на увазі при вживанні слова “пора”. В англійській вживається слово “time”: “summertime”, “wintertime” з метою показати послідовність циклічних подій, що повторюються. Ця лексема в англійській мові, як і лексема “час – пора” описує досить довгі тимчасові відрізки, що періодично повторюються.

Отже, концепт часу підтверджує свою нерозривність як із культурно-національною свідомістю народу, так і здатність набувати нової конотації, актуальнішої для сучасного ритму життя: “time is money”. Таким чином, семантико-когнітивний аспект вербалізації часу у мовах знайшов відображення в досвіді й історичній пам’яті людини, тобто в релевантних ознаках практичного знання,

де реалізуються інформаційний шар (понятійна сторона – мовна фіксація, його словникова дефініція); образний та інтерпретаційний зміст концепту часу.

Щодо методики аналізу концепту, вербалізованого в тексті, уважаємо, що структурна організація художнього концепту включає вивчення різноманітних регулятивних засобів: індивідуально авторських, експліцитних, імпліцитних, шляхом аналізу номінативного поля концепту, що дозволяє змоделювати макроструктуру концепту й структурувати концептуальне поле шляхом виділення ядерної зони (синонімів імені концепту, що існують у художньому тексті) та зон периферії.

Макроструктура концепту *TIME* у романі Г. Уеллса “Машина часу” [14], основні структурні компоненти якої – інформаційний, образний та інтерпретаційний складники, маніфестована 223 вербалізованими ознаками (у дужках подано кількість ознак часу та їх питому вагу від решти одиниць).

Інформаційний зміст ураховує значення лексем з часовою семантикою за словниковими джерелами, які пояснюють часові відношення у сприйнятті носія мови, тобто ознаки, які визначають сутність об’єкта й пов’язані з диференційними складниками денотата концепту.

Передусім визначаємо когнітивні класифікаційні вербалізовані ознаки часу в романі: дуже короткий термін: *for a moment, a minute* (20 ознак); приблизний термін: *for some time, for a little space – half a minute, perhaps, or half an hour* (3 ознаки); період: *two years, eight days* (2 ознаки); лінійність часу (13 ознак) складена диференційними ознаками: теперішній, минулий і майбутній часи й представлено лексемами: *the present moment, yesterday, last Christmas, yesterday night, futureTime, the middle of next week, to-morrow*; циклічний час вміщує ознаки подій, що повторюються у часі: *ранок, вечір, день, ніч* – змінюють один інший і наповнюються подіями (11 ознак); конкретний час: *at half-past seven, at ten o'clock* (11 ознак); тривалість: *for any length of Time, all this time, minute by minute* (8 ознак). Час фізіологічний належить до інформаційного змісту концепту й відбиває вікові характеристики істот та речей диференційними ознаками: вікові характеристики людей, істот, речей: *a very young man, eight years old, an achronisms* (7 ознак). Час вимірюється людиною, але нескінченість часу є і гіперболізацією і мрією одночасно, отже наступна ознака часу – нескінченість: *on its interminable voyage, a man who has travelled innumerable years* (2 ознаки). Атрибутом часу є годинник, механізм, за допомогою якого відбувається його відлік: *a small clock; the clock* (2 ознаки). Семантичні зв’язки часу з простором дозволяють визначити ще одну класифікаційну ознаку інформаційного змісту часопростір: *Time is a kind of Space* (Час – це різновид простору), *for a little space – half a minute, perhaps, or half an hour* (2 ознаки).

Інформаційний зміст концепту нараховує 81 ознаку, що складає 36% від питомої кількості репрезентацій.

Образний зміст концепту включає перцептивний образ, що віддзеркалює чуттєву уяву людини, та когнітивний образ, який становить метафоричні характеристики денотата, тобто уподібнення якостям людини або предметам

[4, 276–277]. Так, перцептивний зміст у випадку вживання часової лексики вміщує зоровий образ (3 ознаки – 1,3%). Зоровий образ формовано когнітивною класифікаційною ознакою: *кольори та відтінки* й ураховує диференційну ознаку темноти.

Класифікаційна ознака кольорів та відтінків, відбитих у часовій семантиці, широко представлена різноманітними засобами вербалізації: *night followed day like the flapping of a black wing; night came black, then day again, night again, day again; The night came like the turning out of a lamp*. Ніч в уяві автора є птицею, що може своїм темним крилом сховати світло, її колір-чорний, порівняння зміни дня й ночі з вимиканням і вмиканням лампи нагадує про загадковість, але разом з тим й небезпечність ночі.

Когнітивний образ набуває ознак, властивих людині (32 – 14,5%), які характеризують фізичні та інтелектуальні якості часу.

Фізичні якості класифіковані рисами відношення до дії (31 – 14%).

Відношення до дії диференційовано реакціями: починати: *Time Machines began its career*; (не)рухатися: *And you cannot move at all in Time, you cannot get away from the present moment; you cannot move about in Time; you are wrong to say that we cannot move about in Time*; мандрувати: *to travel through time; the machine gliding into the future; It will vanish, pass into future Time, and disappear; Do you seriously believe that that machine has travelled into time?; that machine has travelled into the future*.

Інтелектуальні якості часу марковані когнітивною класифікаційною ознакою інтелекту (1 ознака – 0,5%): *Wait for the common sense of the morning*.

Загальна кількість ознак образного змісту – 35, що становить 16% від питомої ваги репрезентацій.

Інтерпретаційне поле концепту в романі складено когнітивними ознаками оцінювальної, якісної, міфічно-фантастичної зон.

Оцінювальна зона враховує позитивну ознаку *час-ресурс*, який можна дослідити з певною метою: *I intend to explore time* (1 ознака – 0,5%).

Якісна зона часу (3 ознаки – 1,5%) в романі репрезентована диференційними ознаками призначення предмету: *ordinary evening clothes*; ознакою власності: *more massive than any buildings of our own time*; диференційною ознакою швидкості: *consequently my pace was over a year a minute*.

Отже час може належати людині, але ми не можемо його відчувати на дотик, навіть одяг залежить від часу, який рухається з казковою швидкістю.

Міфічно-фантастична зона (103 – 46%) характеризується когнітивною класифікаційною ознакою незвичайності з диференційними ознаками: час-вимір (7 ознак – 3,5%), незвичайний часоприлад (53 ознаки – 23,5%) та антропності (43 ознаки – 19%). Риси незвичайного формують фантастичне враження. Час існує як вимір (*he may be able to stop or accelerate his drift a long the Time-Dimension*), яким можна мандрувати на не менш фантастичному приладі під назвою *Time Machine*, що є авторським новоутворенням. Автор надає приладу містичної сили, яка стає посередником між просторами й часами, вона здатна до дій, для неї

характерна загадковість: *all Time Machines began its career, незважаючи на те, що none of us quite believed in the Time Machine*. Лексема *the Time Machine* є провідною й вживана автором 43 рази у комбінації зі словом *time*.

Когнітивна класифікаційна ознака зв'язку з населенням формована образами людства та самого мандрівника: *The Time Traveller; What strange developments of humanity, what wonderful advances upon our rudimentary civilization*. Зауважимо, що сполучення *Time Traveller* уживана автором 42 рази, автор навмисно не надає імені ученому, наче дає можливість кожному мрійнику стати мандрівником.

Інтерпретаційне поле концепту нараховує 107 вербалізованих характеристик часу й складає 48%.

Ядро концепту *TIME* у романі Г. Уеллса (від 17,9% до 23,8% ознак) сформоване ознаками міфічно-фантастичної зони концепту (інтерпретаційний зміст) (96 ознак – 43%).

Щодо розподілу ознак до ближньої периферії (від 11,9% до 17,85% ознак), то до цієї категорії віднесено фізичні якості часу (31 ознака – 14%).

Дальня периферія (від 5,95% до 11,9% ознак) формована ознаками інформаційної зони: ознаки короткого терміну часу й становить 20 ознак – 9%.

Крайня периферія (від 0 до 5,95% ознак) складає 76 ознаки (34%) від питомої ваги одиниць і позначена класифікаторами інформаційного, образного та інтерпретаційного (незвичайний час) змістів: лінійність часу (13 ознак – 6%), конкретний час (11 ознак – 5%), циклічний час (11 ознак – 5%), тривалість події (8 ознак – 3,5%), фізіологічний час (7 ознак – 3%), незвичайний час (7 ознак – 3%), приблизний термін (3 ознаки – 1,3%), зоровий образ (3 ознаки – 1,3%), якість предмета (3 ознаки – 1,3%), нескінченність (2 ознаки – 1%), час-простір (2 ознаки – 1%), період (2 ознаки – 1%), інтелектуальні якості (1 ознака – 0,3%), час-ресурс (1 ознака – 0,3%).

Отже, когнітивний напрям вивчення мови дозволяє дослідити її з погляду ментальних процесів сприйняття людиною дійсності, а семантико-когнітивний підхід спрямований на вивчення семантики мовного знака в процесі інтерпретації, пізнання людиною світу. Концепт як основна категорія когнітивної лінгвістики з одного боку становить лексико-семантичне явище, елементи якого співвіднесені зі сприйняттям дійсності, а з іншого – це ментальне утворення, уявлення про фрагмент світу, яке враховує абстрактні, асоціативні, оцінні й емоційні ознаки.

Концепт *TIME* належить до культурних універсалій і широко відображений в мовній картині світу. Його сутність зафіксована й у філософських, і в лінгвістичних дослідженнях. Як мовна універсалія концепт *TIME* лексично реалізований у своєму прямому й фігуральному значенні.

Аналіз роману Г. Уеллса, “Машина часу” дозволяє констатувати, що ядерна частина концепту *TIME* становить інтегративне уявлення темпоральності й поєднує фонові знання, асоціації й образи. Міфолого-фантастична зона входить до ядра та є визначальною, а також характеризується раціональними й

іраціональними ознаками, що доводить багатогранність творчої уяви авторського фантастичного дискурсу. Крайня периферія ієрархічно розподіляє ознаки всіх зазначених зон концепту.

Запропоноване дослідження, на наш погляд, являє собою теоретико-практичну базу для подальшого концептуального аналізу.

Література

1. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и миры образов / М. М. Маковский. – М. : Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1996. – 416 с.
2. Мокиенко В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. – М. : Высшая школа, 1990. – 160 с.
3. Папина А. Ф. Текст : его единицы и глобальные категории : [учебник] / А. Ф. Папина. – М. : Едитория, 2002. – 365 с.
4. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 314 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – Х. : Типография “Мирный труд”, 1913. – 225 с.
6. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [навч. посібн.] / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
7. Шмелёв А. Д. Русская языковая модель мира : [материалы к словарю] / А. Д. Шмелёв. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
8. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира : модели пространства, времени и восприятия / Е. С. Яковлева. – М. : Гнозис, 1994. – 343 с.
9. Evans V. The Meaning of Time / V. Evans // J. Linguistics. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – № 41. – P. 33–75.
10. Klein E. Kcedel / E. Klein // A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language. – Amsterdam : Elsevier Publishing Company, 1966. – 1776 p.
11. Lakoff G. Metaphors we live by / G. Lakoff ; M. Johnson. – London : The university of Chicago press, 2003. – 277 p.
12. Partridge E. Psedme / E. Partridge // A Short Etymological Dictionary of Modern English. – Abingdon : Taylor&Francis e-Library, 2006. – 4218 p.
13. Universe of Heart Math. Quotes of the Heart. Time Quotes and Proverbs [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.heartquotes.Expert.html>.
14. Wells H. G. The Time Machine. The War of the Worlds / H. G. Wells ; [introduction by I. Asimov]. – Greenwich : Fawcett Publications, 1968. – 254 p.

Анотація

Автор розглядає особливості концептуалізації часу у мовній картині світу та на матеріалі фантастичного роману Г. Уеллса “Машина часу”. У статті порушено низку питань, пов’язаних з відображенням часу в авторському дискурсі. Проаналізовано особливості вербалізації та структура концепту ЧАС.

Час розглянуто як частину загальної моделі світу, як створене художніми засобами мовне середовище, репрезентоване в макроструктурі концепту, сформованій класифікаційними й диференційними ознаками, ранжованими за інформаційним, образним та інтерпретаційним змістами концепту.

Кількісний аналіз польової організації концепту дозволяє схарактеризувати риси часу як комплексного уявлення фрагмента світу.

Ключові слова: когніція, концепт ЧАС, мовна картина світу, фантастичний жанр, семантико-когнітивний підхід, класифікаційні й диференційні ознаки.

Аннотация

Автор рассматривает особенности концептуализации времени в языковой картине мира и на материале фантастического романа Г. Уеллса “Машина времени”. В статье рассматривается ряд вопросов, связанных с репрезентацией времени в авторском дискурсе. Анализируются особенности вербализации и структура концепта ВРЕМЯ.

Время рассмотрено как часть общей картины мира, как созданная художественными средствами языковая среда, представленная в макроструктуре концепта классификационными дифференциальными признаками, ранжированными в информационном, образном и интерпретационном слое концепта.

Количественный анализ полевой организации концепта позволяет охарактеризовать черты времени как комплексного представления фрагмента картины мира.

Ключевые слова: когнициция, концепт ВРЕМЯ, фантастический жанр, семантико-когнитивный подход, классификационные и дифференциальные признаки.

Summary

The author of the article deals with the peculiarities of *time* conceptualization in the mapping of the world and the fiction novel by G. Wells “The Time Machine”. Contradictory questions of *time* representation in fiction artwork are discussed. Approaches of verbal representation and conceptual structure are observed.

Time is observed as a part of the general model of the world created by the means of artistic environment, represented in the macrostructure of the concept and formed by classification and differential features, ranked according to information, figurative and interpretive content.

Quantitative analysis of the concept field organization can describe the common and distinctive features of space as a complex of ideas about the world in the person’s perception.

Keywords: cognition, concept *TIME*, fiction genre, semantic-cognitive approach, classification and differential features.

УДК 821.111’42

Пархоменко К. О.,

доктор філологічних наук,

Шевченко М. Ю.,

кандидат філософських наук,

Донбаський державний педагогічний університет

(Слов’янськ)

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОХВАЛИ ЯК МОВЛЕННЄВОГО АКТУ НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ С. КІНСЕЛЛИ, Т. ПАРСОНСА ТА ДЖ. ТРОЛОП

Основою комунікації є “взаємний код”, тобто взаємне знання реалій, обізнаність комунікантів (мовець / слухач і письменник / читач) у темі спілкування. Мовні явища відображають факти громадського життя мовної групи; культурна картина світу безпосередньо впливає на відображення реальності в мовній картині світу. Саме це є підґрунтям до того, що іноземна мова як засіб спілкування опановується лише в нерозривному зв’язку з вивченням семантики її основних мовленнєвих актів.

Оціночні судження супроводжують пізнавальну діяльність у процесі взаємодії суб’єкта пізнання з об’єктивним світом. Власне повідомлення та ставлення мовця до нього, зокрема й оцінне, є одним з аспектів досліджень